

درس دهم: زبان و ادبیات فارسی در سده های پنجم و ششم و ویژگیهای سبکی آن

شرق و شمال شرقی ایران یعنی ماوراء النهر، خراسان و سیستان
نواحی شرقی و غربی بیرون از ایران یعنی هندوستان و آسیای صغیر

محدوده ی گسترش
زبان و ادب فارسی
(از قرن ۳ تا میانه ی قرن ۵)

۱- گرایش شاهان در جلب عالمان و ادیبان به دربار
۲- لشکرکشی ها و فتوحات غزنویان
۳- توسعه مدارس و مراکز تعلیم

عوامل مهم پیشرفت و
گسترش زبان فارسی این دوره

پدیده و رویدادهایی که در این دوره (قرن ۵ و ۶) برای زبان فارسی رخ داده است:

- ۱- گسترش فارسی دری و آمیزش آن با کلمات و لغات نواحی مرکزی و غربی ایران
- ۲- در آمیختن زبان فارسی با لغات زبان عربی
- ۳- آمیختگی زبان فارسی با واژه ها، نام ها و لقب های غیر رایج در عصر غزنوی و سلجوقی

نکات مهم مربوط به زبان فارسی در قرن ۵ و ۶

- ۱- هر چه زمان می گذشت واژگان عربی بیشتری وارد زبان فارسی می شد
علت: در مدارس این دوره عمداً تحصیل علوم دینی و عربی میسر بود بنابراین شاعران و نویسندگان بیش از هر چیز به زبان و ادبیات عربی آشنا می شدند
- ۲- در این دوره، زبان فارسی در نواحی شرقی و غربی بیرون از ایران (هندوستان و آسیای صغیر) گسترش یافت
علت: لشکرکشی های محمود غزنوی به هندوستان سبب شد تا زبان فارسی، زبان سیاسی و نظامی و حتی زبان مقدس هندوان گردد.

ویژگی های شعر در نیمه دوم قرن پنجم و آغاز قرن ششم:

- ۱- شعر فارسی همچنان تحت تأثیر سبک دوره سامانی و غزنوی است.
مثلاً سخن شاعرانی چون ناصر خسرو یادآور سروده های شاعران قرن چهارم است
- ۲- گروهی از شاعران این دوره، در عین تقلید از شاعران پیشین، هریک ابتکارات و نوآوری هایی دارند که باعث تحول و دگرگونی در سبک سخن فارسی شد

ویژگی های شعر در نیمه دوم قرن ششم:

- ۱- علاقه مندی شاعران به سرودن غزل های لطیف و زیبا (مثل انوری و سنایی)
- ۲- کارشاعران آذربایجان (خاقانی، نظامی و...) در شمال غرب ایران در ادب فارسی تازگی داشت و سبک شعر فارسی را از دیگر نواحی ایران متمایز ساختند
- ۳- در حوزه ادبی فارس و نواحی مرکزی (عراق عجم) شاعران و نویسندگانی در اصفهان، همدان، ری و... ظهور کردند که در تجدید سبک بسیار تاثیرگذار بودند مثل جمال الدین عبدالرزاق اصفهانی

- ۴- سبک شعر در این دوره متحول و عمدتاً با شیوه‌ی پیش از آن، متمایز گردید و مقدمه‌ی ظهور "**سبک عراقی**" شد
- ۵- شعر از نظر سبک گویندگی و موضوع تنوع یافت و در شاخه‌هایی چون: مدح، هجو، طنز، وعظ و حکمت، داستان سرایی، تغزل و حماسه به کار گرفته شد.
- ۶- بعضی شاعران از ادبیات عرب تأثیر پذیرفتند
- ۷- برخی شاعران از مدح شاهان پرهیز می‌کردند مانند ناصر خسرو و بعد از او، سنایی
- ۸- بسیاری از شاعران مثل عطار و مولوی به پیروی از سنایی به تصوف و عرفان روی آوردند
- ۹- حکمت و دانش و اندیشه‌های دینی بر شعر این دوره تأثیری عمیق بخشید و جزئی از مضامین شعری شد.
- ۱۰- بدبینی شاعران نسبت به دنیا و بریدن از آن، شکایت از روزگار، بیان ناخرسندی از اوضاع زمانه‌ی خویش و طرح نابسامانی‌های اجتماعی از مضامین برجسته‌ی شعر این دوره است.

آغاز عرفان و تصوف در شعر قرن ۵ و ۶

- ۱) تحول روحی و معنوی **سنایی** موجب شد تا شعر فارسی دچار دگرگونی عمیق شود
- ۲) به پیروی **سنایی**، شاعران بسیاری به عرفان روی آوردند و شاعران بزرگی چون **عطار** و **مولوی** ظهور کردند
- ۳) شعر از دربار خارج شد و به خانقاه وارد شد. خانقاه پشتیبان و پناهگاه شعر فارسی گردید.
- ۴) موضوعات شعری گسترش یافت
- ۵) برسادگی بیان، قدرت عواطف، عمق افکار و اندیشه‌ها در شعر فارسی افزوده شد.

سیر رشد نثر فارسی در دوره‌های مختلف

- ۱- قرن چهارم و اوایل قرن پنجم: دوره‌ی ظهور نثر فارسی
- ۲- نیمه‌ی قرن پنجم: دوره‌ی بلوغ نثر فارسی
- ۳- قرن ششم و اوایل هفتم: در حال پختگی و کمال

ویژگی‌های نثر فارسی در سده‌های پنجم و ششم

- ۱- تألیف کتاب در موضوعات گوناگون علمی رواج یافت
- ۲- نثر ساده به کمال رسید
- ۳- نثر مصنوع رایج شد
- ۴- نثر موزون یا آهنگین رواج یافت
- ۵- نویسندگان به فارسی نویسی توجه کردند

عمده‌ترین دلایل توجه نویسندگان به فارسی نویسی عبارتند از:

- ۱- گسترش عرفان و تصوف
- ۲- شکل‌گیری دولت سلجوقی و بهره‌گیری از دبیران و نویسندگان تربیت یافته در خراسان و عراق (چنان که کمتر نامه و منشور و فرمانی به زبان عربی نگاشته می‌شد)

انواع سبک‌های نثر فارسی در قرن پنجم و ششم:

- الف) **نثر مسجع (موزون)**: آثار خواجه عبدالله انصاری / کشف الاسرار و عده‌الابرار ابوالفضل میبیدی
- ب) **نثر مصنوع**: کتاب کلیله و دمنه

نکاتی درباره ی نثر موزون (مسجع):

- ۱- ویژگی اصلی نثر موزون به کارگیری **سجع** است
- ۲- **خواجه عبدالله انصاری** نثر موزون (آهنگین) را به کمال رساند
- ۳- آثار **خواجه عبدالله سرآمد** نثرهای موزون فارسی است
- ۴- نثر موزون یا آهنگین (مسجع) با بهره گیری از جمله های کوتاه خود را به شعر نزدیک می کند
- ۵- کتاب تفسیر (**کشف الاسرار و عده الابرار**) ابوالفضل میبیدی نمونه ای از نثر موزون است که تحت تاثیر **خواجه عبدالله** نوشته شد.

نمونه ای از نثر موزون خواجه عبدالله انصاری:

ای کریمی که بخشنده ی عطایی و ای حکیمی که پوشنده ی خطایی و ای صمدی که از ادراک خلق جدایی و ای احدی که در ذات و صفات بی همتایی.....

نمونه ای از نثر موزون در کتاب تفسیر کشف الاسرار و عده الابرار ابوالفضل میبیدی

فرمان بزرگوار از خدای نامدار می گوید... بندگان من، مرا پرستید و مرا خوانید و مرا دانید که آفریدگار منم، کردگار نامدار، بنده نواز آمرزگار منم...

نکاتی درباره ی نثر فنی:

- ۱- **نثر فنی:** آوردن آرایه های ادبی فراوان، امثال و اشعار از عربی و فارسی و اصطلاحات علمی است
- ۲- نثر فنی از **اوایل قرن ششم** آغاز و در اواخر قرن ششم و قرن هفتم به کمال رسید
- ۳- **دوره ی رواج** نثر فنی در قرن ششم است
- ۴- نخستین نمونه ی نثر مصنوع فارسی، کتاب **کلیله و دمنه** است از ابوالمعالی نصرالله منشی که در اواسط نیمه اول قرن ششم تالیف شد

۱) از میان رفتن لغات مهجور (کم کاربرد) فارسی نسبت به سبک خراسانی	زبانی	ویژگی های شعر سده ی ۵ و ۶
۲) فراوانی ترکیبات نو		
۳) کاهش سادگی و روانی کلام و حرکت به سوی دشواری متون		
۴) ورود لغات زبان ترکی و مغولی به زبان فارسی		
۱) رواج و اوج گیری بیشتر قالب های شعری، به ویژه غزل و مثنوی	ادبی	
۲) رواج داستان سرایی و منظومه های داستانی		
۳) خوش آهنگ تر شدن اوزان شعری نسبت به سبک دوره ی اول		
۴) توجه بیشتر به آرایه های ادبی		
۵) به کارگیری ردیف های فعلی و اسمی دشوار در شعر		
۱) ورود اصطلاحات عرفانی	فکری	
۲) فراوانی وعظ و اندرز در شعر		
۳) فاصله گرفتن غزل از عشق زمینی		
۴) رواج هجو در شعر		
۵) رواج حس دینی		
۶) رواج مفاخره، شکایت و انتقاد اجتماعی		

۱- استفاده از آرایه های ادبی در نثر (مانند: موازنه، سجع، مراعات نظیر، تشبیه و...) ۲- حذف افعال به قرینه ۳- کاربرد لغات مهجور عربی، ترکی و مغولی و اصطلاحات علمی و فنی ۴- رواج نثر داستانی، تمثیلی و عرفانی ۵- آوردن مترادف ها و توصیف های فراوان (اطناب) ۶- کاربرد فراوان آیات، احادیث و اشعار در متن ۷- استفاده از ترکیبات دشوار	ویژگی های عمده نثر قرن ۵ و ۶

برخی از آثار منشور این دوره :

- (۱) قابوسنامه (۲) تاریخ بیهقی (۳) چهار مقاله نظامی عروضی
 (۴) مقامات حمیدی (۵) کلیله و دمنه نصرالله منشی

نمونه ای از کتاب چهار مقاله نظامی عروضی :

چنین آورده اند که نصر بن احمد که واسطه ی عقد آل سامان بود و اوج دولت آن خاندان، ایام مُلک او بود و اسباب تمنع و علل ترفع در غایت ساختگی بود....

خود ارزیابی ۸۶

۱- تحول اساسی شعر در این دوره (سده پنجم و ششم) در چه زمینه هایی صورت گرفت؟
 الف) در زمینه ی زبان: آمیخته شدن زبان شعر با عربی و لغات نوای مرکزی و غربی ایران، همپنین واژه های غیر رایج عصر غزنوی و سلجوقی
 ب) از نظر قالب شعر: استقاره از غزل در این دوره بیشتر شد. سنایی و انوری غزل را متعول کردند و در قرن هفتم شاعران غزل را به اوج رسانند.
 ج) موضوع شعر: چون عطار و مولوی، به پیروی از سنایی در غزل به تصوف و عرفان پرداختند
 توجه به کلمت و دانش و اندیشه های دینی، بر بینی شاعران نسبت به دنیا، شکایت از روزگار، طرح مسایل اجتماعی از مضامین شعر این دوره است.

۲- ویژگی شعر دوره اول (قرن سوم تا میانه ی قرن پنجم) و دوم (نیمه ی دوم قرن پنج و قرن ششم) را با هم مقایسه کنید.

- ۱- زبان شعر در دوره اول ساده است اما در دوره دوم، سادگی کمتری یافت می شود
 در دوره اول کاربرد واژگان عربی کمتر است، اما در دوره دوم واژگان و ترکیبات عربی بیشتر است
 در دوره اول، قافیه و ردیف ساده است، اما در دوره دوم ردیف های فعلی و اسمی دشوار در شعر رایج می شود
 ۲- موضوعات شعر در دوره اول بیشتر مرج، حماسه، تاریخ و توصیف طبیعت رواج دارد؛ اما در دوره دوم موضوعات شعر تنوع بیشتری دارد
 ۳- قالب شعر در دوره اول به طور عمده قصیده است در دوره دوم غزل و مثنوی است
 ۴- در دوره اول، هم تقلید از پیشینیان بود و هم ابتکار و نوآوری هایی اما در دوره دوم، بر فی شاعران از ادبیات عرب و مضامین شعری آن تأثیر پذیرفته اند.

در دوره اول، شعر واقع گراست و معشوق عمدتاً زمینی است. اما در دوره دوم عرفان گسترش می یابد و معشوق دیگر زمینی نیست

۳) دلایل توجه نویسندگان به فارسی نویسی در این دوره چیست؟

- ۱- گسترش عرفان و تصوف ۲- شکل گیری دولت سلجوقی و بهره گیری از دبیران و نویسندگان تربیت یافته در فراسان و عراق
 (چنان که کمتر نامه و منشور و فرمانی به زبان عربی نگاشته می شد)

۳- با توجه به این شعر، به پرسش‌ها پاسخ دهید.

آمد نفس صبح و سلامت نرسانید
بوی تو نیاورد و پیامت نرسانید
یا تو به دم صبح، سلامی نسپردی
با صبحدم از رشک، سلامت نرسانید
من نامه نوشتم به کیوتر بسپر دم
چه سود که بختم سوی بامت نرسانید
بر باد سپردم دل و جان، تا به تو آرد
زین هر دو ندانم که کدامت نرسانید
عمری است که چون خاک، جگر تشنه عشقم
و ایام به من، جرعه جامت نرسانید
خاقانی، از این طالع خود کام چه جویی؟
کاو چاشنی کام به کامت نرسانید (خاقانی شروانی)

الف) دو ویژگی ادبی را بنویسید.

۱) قالب شعر، غزل ۲) رریف شعر (نرسانید) فعل است.

۳) آرایه‌های ادبی مثل: تشبیه؛ چون فاک، بگر تشنه عشقم / تشفیص: صبح دم از رشک، سلامت نرسانید / تکرار: واژه سلام

ب) کدام ویژگی‌های زبانی در شعر دیده می‌شود؟

۱- تناسب: دم صبح، صبردم / تشنه، برعه، بام ۲- از واژه‌های مرکب: بگر تشنه، صبح دم ۳- اندک بودن واژگان عربی

پ) قلمرو فکری این غزل را بررسی کنید. غزل، عاطفی است / شکوه و شکایت از بخت و اقبال / توصیف فراوان از صبح.

۴- کدام یک از ویژگی‌های نثر این دوره را در متن زیر می‌بینید؟

آورده اند که به فلان شهر، درختی بود و در زیر درخت، سوراخ موش، و نزدیک آن، گربه ای خانه داشت؛ و صیادان آنجا بسیار آمدندی. روزی صیاد دام بنهاد. گربه در دام افتاد و بماند و موش به طلب طعمه از سوراخ بیرون رفت. به هر جانب برای احتیاط، چشم می انداخت و راه سره می کرد، ناگاه نظر بر گربه افکند. چون گربه را بسته دید، شاد گشت. در این میان از پس نگریت. راسویی از جهت او کمین کرده بود؛ سوی درخت التفافی نمود. بومی قصد او داشت. بترسید و اندیشید که اگر بازگردم، راسو در من آویزد و اگر بر جای قرار گیرم، بوم فرود آید و اگر پیش تر روم، گربه در راه است. با خود گفت: «در بلاها باز است و انواع آفت به من محیط و راه مخوف، و با این همه، دل از خود نشاید برد ...» (کلیله و دمنه، نصرالله منشی)

۱- داستانی تمثیلی ۲- استعاره ی فراوان از واژه های عربی؛ مقوف، التفات، طعمه، محیط

۳- اطناب (طولانی نویسی) و توصیف دقیق. ۴- حذف فعل «بود» به قرینه: درختی بود و در زیر درخت، سوراخ موش

سوالات تکمیلی

۱) جای خالی را پر کنید

الف) نثر مصنوع از در ادب پارسی شروع شد و در به کمال رسید.

ب) از ویژگی‌های اصلی نثر موزون، به کارگیری است.

ج) قدیمی ترین نمونه نثر موزون، کتاب است.

د) نخستین نمونه نثر مصنوع پارسی است.

۲) عوامل مهم پیشرفت و گسترش زبان و ادبیات فارسی را در این دوره بنویسید. (قرن پنجم و ششم)

۳) گسترش زبان و ادب فارسی از قرن سوم تا میانه ی قرن پنجم در چه محدوده ای بوده است؟

۴) نام دو شاعر بزرگی را که از سنایی تاثیر پذیرفتند بنویسید.

۵) چه کسی شیوه ی نثر موزون را به کمال رساند؟

۶) کتاب تفسیر «کشف الاسرار و وعده الابرار» نوشته ی کیست؟ نثر آن چگونه است؟